

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

БІБІКОВ Дмитро Валентинович

УДК 902.2 (477.41) «11/12»

ВИШГОРОД ТА ЙОГО ОКРУГА В X – XIII ст.

Історичні науки – 07.00.04 – археологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеню
кандидата історичних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у відділі давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

Науковий керівник

кандидат історичних наук
Петраускас Андрій Вальдасович
Інститут археології НАН України,
старший науковий співробітник
відділу давньоруської і середньовічної
археології

Офіційні опоненти

доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України
Толочко Олексій Петрович
Інститут історії НАН України
завідувач сектору досліджень історії
Київської Русі

кандидат історичних наук, професор
**Колибенко Олександр
Володимирович**
Національний історико-етнографічний
заповідник «Переяслав»,
заступник генерального директора
«Переяслав» з наукової роботи

Захист відбудеться «__»_____201_ р. о __ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12.

Із дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «__»_____201_ р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Вишгород належить до числа провідних адміністративних, військово-політичних, ремісничих і релігійних центрів Південної Русі. Місто відіграло настільки значну роль у житті Давньоруської держави, що свого часу В.Г. Ляскоронський навіть припустив, що «Вишгородом» літописець називав центральний район Києва – «Місто Володимира», а не городище в однойменному селі.

Про неабиякий інтерес до Вишгорода та його старожитностей свідчить той факт, що історія археологічного вивчення території міста налічує вже дві сотні років. На даний момент він є пам'яткою з достатньо високим ступенем дослідженості. Найбільш інформативними стали широкомасштабні розкопки 1930-х та 1990-х рр., що велися великими площами. Разом з тим, через ряд причин (репресії по відношенню до керівників експедиції, рятівний характер досліджень тощо) результати цих робіт залишилися в повній мірі не опублікованими. Як наслідок – значну частину здобутого матеріалу належним чином не введено у науковий обіг, а цінні археологічні дані лишають поза увагою при написанні узагальнюючих праць, присвячених тим чи іншим аспектам матеріальної культури Давньої Русі. Побіжне знайомство з першоджерелами призвело до повторення в археологічній літературі одних і тих самих помилкових тверджень.

Наявні фахові публікації про Вишгород мають вузьконаправлений або ж, навпаки, оглядовий характер. Стан наукової розробки багатьох питань середньовічної історії міста є незадовільним. Практично не висвітленими в літературі залишаються питання, пов'язані з повсякденним життям давніх вишгородців: сільського господарства, домашніх ремесел, промислів, духовної культури тощо. Білою плямою у вивченні міста є проблема його зв'язку з округою – основою життєдіяльності середньовічних урбаністичних центрів. Не повністю вичерпано джерелознавчий потенціал пам'яток, пов'язаних з давньоруським ремеслом, які можна вважати еталонними. Значно доповнюють знання про Вишгород та його округу й матеріали розкопок і розвідок останніх років. Зокрема, роботи на гончарному посаді дозволили не лише створити надійну типолого-хронологічну класифікацію вишгородської кераміки, а й по-іншому оцінити соціально-економічний характер цієї унікальної пам'ятки.

Створення узагальнюючої роботи, присвяченої Вишгороду Х–ХІІІ ст. планувалося деякими попередніми дослідниками, проте ці плани з тих чи інших причин здійснені не були. За довгі роки розкопок у місті та його околицях накопичився величезний масив інформації, що потребує опрацювання, систематизації та всебічного аналізу. Саме цією потребою і зумовлена актуальність роботи, яка має підсумувати майже двохсотлітню історію досліджень пам'ятки.

Зв'язок роботи з науковими програмами: Роботу виконано в рамках планових тем відділу давньоруської та середньовічної археології та відділу археології Києва Інституту археології НАНУ «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: археологічна карта південноруських земель ІХ—ХІІІ ст.» (2012–2016 рр.) номер державної реєстрації 0112U001423, «Нові археологічні джерела історії Давнього Києва» (2015–2018 рр.) номер державної реєстрації 0114U004845.

Метою роботи є всебічний аналіз розвитку давньоруського Вишгорода та його округи, заснований на залученні широкого кола джерел; розкриття специфіки історичної топографії та соціально-економічного розвитку міста. Для виконання мети вирішуються основні **завдання**:

- узагальнення та систематизація даних джерельної бази, аналіз стану наукової розробки теми;
- систематизація археологічних матеріалів, накопичених за роки розкопок Вишгорода та його округи;
- аналіз динаміки розвитку міста та окремих його районів, розкриття її специфіки;
- реконструкція поховального обряду жителів давньоруського Вишгорода та округи в її динаміці;
- аналіз динаміки розвитку сільськогосподарської округи та її ролі в економіці Вишгорода;
- характеристика розвитку ремесл та торгівлі, визначення їх специфічних рис;
- характеристика духовної культури жителів Вишгорода.

Об'єктом дослідження є давньоруське місто Вишгород як урбаністичний, військово-політичний, ремісничий, торгівельний та культурно-релігійний центр.

Предметом дослідження є археологічні комплекси та знахідки, виявлені на території міста та прилеглої до нього округи.

Територіальні межі роботи визначаються територією давньоруського Вишгорода, яка складалася з дитинця, окольного граду, посаду та кількох могильників. Окремо розглядається сільськогосподарська округа міста, до якої входили землі на північ та захід від Вишгорода до пониззя р. Ірпінь, на південь – до Оболоні, а крім того – вузька прибережна смуга Дніпровського Лівобережжя.

Хронологічні рамки пояснюються контекстом історичного розвитку давньоруського Вишгорода. Нижня межа припадає на X ст. – час виникнення міста, верхня відповідає 1240 р. – часу спустошення міста монголо-татарами, яке мало катастрофічні наслідки для його економічного, культурного та демографічного потенціалу.

Джерельну базу дослідження складають систематизовані матеріали археологічних досліджень на території Вишгорода та його околиць, частково – опубліковані, частково – збережені у вигляді польової та звітної документації, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Під час написання роботи опрацьовано матеріали розкопок О.І. Ставровського, В.Б. Антоновича, Ф.А. Козубовського, Т.М. Мовчанівського, В.Й. Довженка, М.К. Каргера, П.О. Рапопорта, В.В. Чумаченка, М.П. Кучери, П.П. Толочка, В.М. Зоценка, В.П. Чабая, Р.С. Орлова, С.Я. Ольговського, І.А. Готуна, А.В. Петраускаса, В.Г. Івакіна, Д.В. Бібікова. У якості аналогій задіяно матеріали, отримані під час польових досліджень давньоруських міст (Києва, Чернігова, Переяслава, Білгорода, Новгород, Пскова та багатьох інших). Використано матеріали з фондів Вишгородського історико-культурного заповідника, Національного музею історії України, Музею історії Києва тощо.

Методологічна основа дослідження визначається його метою та завданнями. Вона ґрунтується на принципах історизму та наукової об'єктивності. Очевидною є необхідність комплексного підходу до визначення методів дослідження історії Вишгорода. Для виконання поставлених завдань використано методи аналізу, аналогії, індукції. При висвітленні питань динаміки розвитку міста та його округи залучено картографічний, планіграфічний та історико-топографічний методи. Також використовувались інші методи наукового дослідження: описовий, формально-статистичний, класифікаційно-типологічний.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вона є першим узагальнюючим дослідженням, присвяченим давньоруському Вишгороду та його округі. Визначено та проаналізовано основні етапи наукового вивчення проблеми, а також – археологічних досліджень території Вишгорода та його округи. Систематизовано дані усіх наявних археологічних та писемних джерел, що стосуються теми дослідження. Ґрунтовно аналізується соціально-економічний розвиток міста. При цьому особлива увага приділяється ремеслам і торгівлі давньоруської доби; для їх вивчення Вишгород може вважатися еталонною пам'яткою. Автором уперше окреслено межі сільськогосподарської округи Вишгорода XI–XIII ст., проаналізовано її роль у житті міста. Крім того, в науковий обіг вводяться не опубліковані раніше матеріали, у тому числі – нові результати, здобуті за участі автора в ході археологічних досліджень 2012–2017 рр.

Практичне значення роботи полягає у поглибленні знань про історичний розвиток давньоруських міст, їх топографію, планувальну структуру, масову забудову. Нові дані можуть бути використані при написанні окремих розділів (поховальний обряд, торгівля, гончарство, металургія, організація ремесла) узагальнюючих праць із давньоруської історії та археології, а також – у підготовці лекційних курсів для студентів історичних спеціальностей. Отримані результати також можуть бути використані при підготовці екскурсій і створенні експозицій Вишгородського історико-культурного заповідника. Локалізація історичних меж міста та поселень, що належали до його округи, дозволить уточнити карту охоронних археологічних зон в розглядуваному мікрореґіоні.

Особистий внесок здобувача полягає в проведенні археологічних досліджень на території Вишгорода та його округи: з 2012 р. – у якості заступника начальника Вишгородської експедиції Інституту археології НАН України, з 2017 – начальника експедиції. Опис нововиявлених археологічних комплексів автор подав у численних публікаціях у співавторстві з В.Г. Івакіним, А.М. Оленичем, І.В. Зоценком. У статтях, написаних спільно з А.М. Оленичем, В.Г. Івакіним, В.І. Барановим здобувачу належить аналіз окремих питань, пов'язаних із соціально-економічним розвитком Вишгорода (торгівлі, організації ремесла, гончарного виробництва, будівельної справи). У спільній публікації з В.А. Калініченком автор систематизував знахідки вістер стріл з археологічних розкопок міста.

Апробація результатів дослідження проводилась на численних міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема – у Києві (2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018), Трипіллі (2012), Вишгороді (2013, 2014, 2015, 2016, 2017), Чернігові (2013, 2014, 2015, 2016, 2017), Глухові (2013, 2014, 2015, 2016), Новоросійську,

Росія (2013), Бахчисараї (2013), Ніжині (2014), Олевську (2014, 2015), Мінську, Білорусь (2015), Іванкові (2015), Коростені (2015, 2016), Пересопниці (2015, 2016), Дзекановіце, Польща (2016), Кракові, Польща (2016), Білгород-Дністровському (2016), Винниках (2016, 2017), Новограді-Волинському (2017), Харкові (2017).

Публікації. За темою роботи дисертантом опубліковано 42 наукові роботи, з них: 15 – у фахових виданнях, затверджених ДАК України та іноземних виданнях, 12 – у інших наукових виданнях, 15 – у збірниках та матеріалах конференцій.

Структура роботи відповідає її меті та дослідницьким завданням. Дисертація складається з анотації (16 стор.), вступу (7 стор.), трьох розділів (152 стор.), висновків (9 стор.), трьох додатків, списку використаних джерел та літератури (333 позиції) списку скорочень (1 стор.) та чотирьох додатків (95 стор., у тому числі – 60 ілюстрацій). Загальний обсяг роботи 312 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** подано загальну характеристику роботи, обґрунтовано її актуальність, новизну та практичне значення. Визначено мету, основні завдання, об'єкт і предмет, окреслено хронологічні рамки та територіальні межі дослідження. Наведено дані стосовно особистого внеску здобувача, апробації результатів роботи, кількості наукових праць за досліджуваною темою та структури рукопису.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Писемні джерела. Дослідження середньовічних міст вимагає комплексного залучення всіх наявних категорій джерел. Писемні відомості про Вишгород містяться в давньоруських літописах, житіях святих, а також – в історико-географічному творі Константина Багрянородного «Про управління імперією».

За нашими підрахунками, на сторінках літописів місто згадується 47 разів. Відомості, відсутні в Іпатівському списку, зберіглися в текстах інших літописів, таких як Новгородський перший, Лаврентіївський, Воскресенський. На ранніх етапах своєї історії (середина X – середина XI ст.) Вишгород фігурує в джерелах у якості резиденції київських князів. Протягом XI ст., після перенесення до міста мощів свв. Бориса та Гліба, стрімко зростає його значення як релігійного центру. В період загострення боротьби за Київ (XII ст.) Вишгород, будучи стратегічно важливою та міцною фортецею, щоразу опинявся в епіцентрі князівських міжусобиць. В цей час місто стає центром удільного князівства. В першій половині XIII ст. його адміністративна та політична роль поступово згасає.

Літописні дані суттєво доповнюються згадками Вишгорода в агіографічній літературі, а саме – творах Борисоглібського циклу. Вони містять інформацію про історичну топографію міста, його адміністративний устрій, церковну організацію. Надзвичайно цінними є дані про організацію ремесла: об'єднання теслярів і городників стали темою запеклих наукових суперечок. Цікавою є згадка про перебування в місті за часів Ярослава Мудрого варязької дружини. Побіжно характеризуються побут вишгородців: як знаті, так і залежних верст населення.

1.2. Археологічні джерела. Довгий час писемні дані залишалися основним

джерелом знання про давньоруський Вишгород. Аматорські розкопки ХІХ ст. мали на меті переважно пошук реліквій і стосувалися виключно курганних старожитностей і решток Борисоглібської церкви. Величезний масив археологічних даних було накопичено завдяки роботам 1934–1937 рр. (Ф.А. Козубовський, Т.М. Мовчанівський). Відкрито вишгородський посад, вперше досліджувалася масова забудова, виробничі споруди, міські укріплення та рядові поховання. У 1950-х рр. продовжено дослідження оборонних споруд та Борисоглібської церкви (П.О. Рапопорт, М.К. Каргер). Велика увага в повоєнний період приділялась вивченню північної частини городища, що дало змогу прослідкувати динаміку розвитку цього міського району (В.Й. Довженок, В.В. Чумаченко, П.П. Толочко, В.М. Зоценко). З кінця 1980-х рр. археологічні роботи мали переважно охоронно-рятівний характер; особливо масштабні дослідження проводилися на посаді (В.В. Дорофеев, В.П. Чабай, Р.С. Орлов). Починаючи з 2012 р. комплексне вивчення археологічних пам'яток Вишгорода та його округи проводить Вишгородська археологічна експедиція ІА НАНУ (В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков).

1.3. Історіографія. Поступове накопичення археологічних джерел знайшло відображення в історіографії досліджуваної проблеми. Так, дослідники ХVІІІ – початку ХХ ст. зазвичай обмежувалися переліком літописних згадок про Вишгород, а відчуваючи брак фактів, доповнювали їх власними домислами. Якісно іншу методику, що ґрунтувалася на ретельній верифікації джерел та системному підході до вивчення минулого міста, застосовано в роботах М.В. Закревського, а згодом – М.С. Грушевського. Після розкопок 1930-х рр. дослідники почали активно залучати вишгородські матеріали при розгляді питань, пов'язаних із феодалними відносинами (С.В. Юшков, В.В. Мавродін, А.М. Насонов), середньовічним ремеслом (Б.О. Рибаків, Б.О. Колчин) та його організацією (Д.І. Бліфельд, М.М. Тихомиров). У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. комплексним вивченням давньоруського Вишгорода та його околиць займалися В.Й. Довженок, П.П. Толочко, В.М. Зоценко та Р.С. Орлов, у наш час – В.Г. Івакін і Д.В. Бібіков.

1.4. Методика дослідження визначається його метою та завданнями, ґрунтується на принципах історизму та наукової об'єктивності. При визначенні методів дослідження історії Вишгорода застосовано комплексний підхід. Для виконання поставлених завдань використано методи аналізу, аналогії, індукції. При аналізі динаміки розвитку міста та його округи залучено картографічний, планіграфічний та історико-топографічний методи.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ВИШГОРОДА

2.1. Планувальна структура та масова забудова. Наявні матеріали роблять можливою реконструкцію історичної топографії Вишгорода Х–ХІІІ ст. Структурно територія міста складалася з укріплених дитинця та окольного граду, а також – відкритого посаду. За нашими підрахунками, їх загальна площа становила не менше 31 га, однак малоймовірно, щоб окольний град і посад були заселені одночасно.

Дитинець займав площу близько 8 га. Найдавніші археологічні матеріали, виявлені на дитинці, датуються серединою Х ст. – часом, коли Вишгород уже був

відомий навіть зарубіжним джерелам (Константин Багрянородний). Очевидно, в цей час заселеною була лише верхня тераса дитинця, на якій пізніше було збудовано церкву-усипальницю Бориса і Гліба: культурні нашарування X ст. фіксувалися лише тут. На жаль, реальних даних стосовно планувальної структури городища дуже мало. Вочевидь, в XI–XIII ст. навколо церкви розміщувалась міська площа, від якої радіально розходились вулиці. На початку XIX ст. біля церкви знаходився колодязь, котрий міг функціонувати на цьому місці і в давньоруський час. Розкопками 1930-х рр. у центральній частині городища були частково розчищені залишки великих феодальних дворів. Весь східний край дитинця у другій половині XII – першій половині XIII ст. займав унікальний ремісничий осередок – так званий «Квартал металургів».

Площа окольного граду, за нашими підрахунками, становила майже 4 га. На жаль, ця частина міста, наразі повністю зайнята приватною забудовою, археологами жодного разу не досліджувалася.

На рубежі XI ст. на південь і захід від городища виникає гончарний посад. Всю його площу (близько 19 га) займали однотипні житлово-господарські комплекси, що включали в себе житло, господарські споруди та гончарний горн. У південно-західній частині посаду (ур. Нижні Дорогожичі) в середині XI ст. формується осібний ремісничий осередок, що спеціалізувався на металургії та металообробці. Наприкінці XI ст. на посаді склалася садибна система. Простежено кілька відрізків вулиць, один із них – довжиною майже 50 м. У другій чверті XII ст. посад остаточно гине в пожежі, що може бути пов'язано з подіями 1136 р., коли, за літописними даними, Ольговичі разом з половцями спустошили київські околиці «до Вишгорода».

Для масової забудови Вишгорода в XI ст. найбільш характерними були заглиблені в материк на 0,9–2,0 м зрубні житла, а починаючи з XII ст. поширюються напівземлянки каркасно-стовпової конструкції та наземні житлові споруди з підклітами.

2.2. Оборонні споруди. Дитинець являв собою практично неприступну фортецю: ще на момент досліджень 1930-х рр. перепад висот від дна рову до верхівки валу на деяких ділянках становив близько 10 м. Здійснені в різні роки розрізи валів показали використання для їх зведення конструкцій з дубу та, в одному випадку, – берези. Окремі укріплення, що збереглися донині, мав і окольний град. Вірогідно, оборонні споруди саме цієї частини міста згадується в літописній статті 1170 р. під назвою «острог». Доводиться констатувати, що укріплення Вишгорода досліджені не найкращим чином.

2.3. Борисоглібська церква. Головною архітектурною домінантою Вишгорода та його знаменитою на всю Русь святинею була церква-усипальниця Бориса і Гліба. Спорудженню кам'яного храму, згідно писемних джерел, передувало функціонування низки дерев'яних церков, археологічні залишки яких не фіксуються. Церква, освячена 1115 р. до сторіччя смерті святих братів, являла собою один із найбільших давньоруських тринефних храмів (48×24 м).

2.4. Поховальні пам'ятки. Уявлення про історичну топографію Вишгорода доповнюють матеріали поховальних пам'яток. До давньоруської доби відносимо

принаймні чотири курганних могильника, одне ґрунтове кладовище та низку поодиноких захоронень. Нині майже всі кургани знівельовано; вірогідні місця розташування насипів, відомі з описів ХІХ – першої половини ХХ ст., абсолютно збігаються з округлими підвищеннями, поміченими нами на військовій карті 1848 р. Серед поховань Х ст. значну частину становлять захоронення зі зброєю, скандинавськими прикрасами тощо. Більшість із них здійснено за обрядом кремації. Гіпотетично найдавніший вишгородський некрополь знаходився в безпосередній близькості від дитинця, на місці сучасного кладовища. В середині Х ст. в 0,5 км північніше виникає осібна курганна група з камерними гробницями, що можемо пов'язати з раннім етапом поширенням християнства. Також поодаль від міста (імовірно – на давніх шляхах) споруджуються великі поодинокі кургани, що містять дружинні поховання. Протягом ХІ–ХІІІ ст. у поховальному обряді вишгородського населення поступово посилюється вплив християнських канонів, що проявляється у зменшенні кількості поховального інвентаря та переході до інгумації у підкурганних ямах, а згодом – і до ґрунтових могил. В 1–1,5 км від міста виникають два великих курганних некрополя, що оточують місто ніби півколом. Поодинокі поховання могли здійснюватися прямо на житлових садибах. Залишків церковних цвинтарів, котрі можна було б упевнено датувати давньоруською добою, наразі не виявлено. Досліджуване протягом останніх десятиліть кладовище на території посаду можна з упевненістю пов'язати з наслідками монголо-татарської навали.

2.5. Округа Вишгорода. В ХІ ст. навколо Вишгорода формується сільськогосподарська округа. На сьогодні до неї можна віднести близько двох десятків поселень (в тому числі – й завдяки новітнім дослідженням), одне городище та два могильники. На північ та захід від міста розташовувались мисливські угіддя київських князів, відомі з літописів. Сільські поселення розташовували переважно по краю дніпровської тераси (з півдня на північ: ур. Вовчі гори та ур. Хвощ у Вишгороді, Межигір'я, Старі Петрівці, Валки, Лютіж). Північніше, в гирлі р. Ірпінь, розташовувалося розгалужене гніздо поселень, центром яких було городище біля с. Демидів, розташоване в 20 км (тобто, в межах одного дня пішого ходу) від Вишгорода. Останнє мало контролювати нижню течію Ірпеня, котрий у давнину був суднохідним. Поруч знаходилося поселення Козаровичі – єдине на Вишгородщині, розкопане великою площею. Гіпотетично, Вишгороду адміністративно підпорядковувалася територія в пониззі Десни, де відоме літописне село Ольжичі. Разом вони становили єдиний організм, що здійснював контроль над переправою через Дніпро – стратегічно важливою ділянкою шляху з Києва в Чернігів (відомий у літературі як «Шлях Мономаха») і далі на північ. Лівобережний відрізок шляху (в межах Київської землі), мав проходити по краю надзаплавної тераси Десни, де відомо низку давньоруських поселень (Сувид, Боденьки, Жукин, Нижня Дубечня, Новосілки, Хотянівка). Імовірне місце переправи було відкрито завдяки розвідковим роботам останніх років.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

3.1. Спеціалізовані ремесла. Накопичений протягом багатьох років

розкопок Вишгорода археологічний матеріал дозволяє робити певні узагальнення стосовно соціально-економічного розвитку міста. Значна частина (а можливо – навіть більшість) вишгородського населення займалась спеціалізованими ремеслами: гончарством, металургією, ковальством, ювелірною справою.

Археологічно простежено майже всі основні етапи гончарного виробництва, за масштабами якого вишгородський посад не має рівних на території Давньої Русі. Загалом тут досліджено два десятки гончарних горнів, ще більше виявлено повністю зруйнованими або, з тих чи інших причин, не було досліджено. Загалом, за підрахунками науковців, тут одночасно могло функціонувати 250–300 горнів. Горни першої половини XI ст. мали невеликий робочий об'єм (внутрішній діаметр випалювальної камери не перевищував 0,9 м) та досить просту конструкцію, без застосування козла. Поступово вишгородські гончарі починають будувати дедалі більші теплотехнічні споруди (так, розміри одного з горнів XII ст. становили 3,85×2,38 м). Крім того, чіткою хронологічною ознакою горнів XII ст. є наявність козла у вигляді підпорної стінки. Тоді ж відбувся перехід від повільного (ручного) до швидкого гончарного круга, який дозволяють простежити технічні відбутки на вишгородському посуді.

Не менш важливими є дані про розвиток у Вишгороді металургії та металообробки. У X – першій половині XI ст. в різних частинах міста функціонували невеликі поодинокі сиродутні горни наземної конструкції. Цілком очевидно, що призначені вони були для власних потреб. В середині XI ст. в урочищі Нижні Дорогожичі виникає спеціалізоване поселення металургів-ковалів. Виявлені тут металургійні горни все ще відзначались досить невисокими виробничими можливостями, а ковальський горн мав вигляд звичайної підпрямокутної ями. За висновком авторів розкопок, власник однієї зі споруд спеціалізувався на виготовленні пружинних ножиць, про свідчили знахідки 19 подібних предметів. Після загибелі цього ремісничого осередку починає функціонувати «Квартал металургів» у східній частині дитинця (друга половина XII – перша половина XIII ст.). Тут зводяться значно досконаліші металургійні майстерні – напівземлянки з легким перекриттям, великими сиродутними горнами (найбільший мав розміри 1,5×1,1 м), передгорновими ямами, а інколи – з каналами для виводу шлаків, вугільними ямами та ямами для відходів виробництва. Схожим чином були оснащені і розташовані поруч ковальські майстерні. Як і на інших давньоруських пам'ятках, вишгородські майстри поєднували обробку чорного металу з ливарництвом і ювелірною справою.

Новітні дослідження значною мірою проливають світло на проблему організації ремесла у Вишгороді. Давно звернувши увагу на величезні об'єми гончарного виробництва на місцевому посаді, науковці неодноразово висловлювали припущення, що вишгородське керамічне виробництво забезпечувало потреби не лише жителів самого міста, але й інших населених пунктів. За нашим переконанням, воно у першу чергу було спрямовано на потреби населення Києва, де слідів власного гончарного виробництва практично не зафіксовано. Транспортуванням та подальшим збутом кераміки, на нашу думку, займалися самі ремісники, що опосередковано підтверджується етнографічними даними та доволі значним

розвитком на посаді смолокуріння (значна кількість смоли в першу чергу, вірогідно, була потрібна для ремонту човнів). Наявність у портовій частині Подолу Києва складів гончарної продукції свідчить про виконання майстрами великих замовлень. На імовірність князівського замовлення можуть вказувати знахідки на території посаду свинцевих печатей і пломб, а також денець горщиків із клеймами у вигляді знаку Рюриковичів у заповненні гончарних горнів. На початку XII ст. населення посаду отримує нове замовлення, пов'язане з потребами будівництва Борисоглібської церкви. В гончарних горнах починають випалюватися керамічні плитки підлоги та плінфа, а деякі з них перетворено на печі для випалювання вапна.

Подібний характер мали металургійно-ковальські осередки в урочищі Нижні Дорогожичі та у східній частині дитинця («Квартал металургів»). Характерними є особливості забудови усіх трьох районів: окремі виробничо-побутові комплекси не розгороджувалися між собою парканами. Така планувальна структура може свідчити про належність їх власників до числа вотчинних ремісників.

3.2. Додаткові та домашні ремесла. Широко розповсюдженими були додаткові ремесла, котрі на ранніх етапах мають ознаки виключно домашніх занять. Починаючи з XI ст., в умовах феодального міста деякі види господарської діяльності виділяються в окремі галузі ремесла (обробка шкіри, теслярство, бондарство, ткацтво). Ознаки серійного виробництва або роботи на замовлення несуть такі галузі, як обробка кістки та каміння. В той же час, наприклад, прядіння так і залишається в рамках домашнього господарства. Нами зафіксовано рідкісне археологічне свідчення процесу закалювання бурштину. Вважаємо за доцільне поставити питання про можливість видобутку цього мінералу за давньоруської доби в околицях Вишгорода (нині одні з найбільших родовищ бурштину на Київщині розташовані в районі с. Нові Петрівці; тут же було знайдено опубліковану В.М. Зоценком середньовічну бурштинову фігурку човна).

3.3. Сільське господарство та промисли. Практично повна відсутність на території міста знахідок сільськогосподарських знарядь виділяє його серед синхронних і може вказувати на те, що основна частина його населення не приймала участі в обробітці землі, отримуючи зерно в готовому вигляді з округи. Археологічні та остеологічні матеріали свідчать про високий рівень розвитку тваринництва. Важливу роль у раціоні вишгородців відігравали продукти промислів – полювання, рибальства, збиральництва, бортництва. Цінними археологічними свідченнями княжого чи дружинного полювання являються його побічні продукти – великі запаси призначених для обробки рогів. Лише в заповненні одного з жител початку XII ст. виявлено 63 цілих та фрагментованих рогів тура. Значних масштабів набуло виготовлення допоміжних матеріалів – смоли, дьогтю, вугілля, вапна тощо.

3.4. Торгівля та обмін. Уже в середині X ст. Вишгород став значним центром торгівлі. З розкопок останніх десятиліть походить досить показова колекція торговельного інвентаря: вагові гирьки, фрагмент терезів, товарна плomba. Численні знахідки предметів імпорту засвідчують наявність тісних торговельних контактів та культурних зав'язків жителів міста з територією Візантії, Скандинавського півострова, Балкан, Західної та Центральної Європи, Східної та Південно-Східної Прибалтики, Поволжя.

3.5. Військова справа. У добу феодальної роздробленості посилюється роль Вишгорода як потужної фортеці на підступах до Києва. Частина населення міста належала до дружинної верстви. З поховальних комплексів, заповнення археологічних об'єктів і культурного шару походять знахідки предметів озброєння та спорядження вершника. Найповніше уявлення про озброєння вишгородських вершників XII ст. дають могили найманців-кочовиків, похованих разом із шаблею, ножами, наборами наконечників і спорядженням верхових коней.

3.6. Духовна культура. Вже у другій половині X ст., як свідчать дані поховального обряду, серед населення Вишгорода починає поширюватися християнська релігія. Протягом XI ст. у світогляді вишгородців нове віровчення та пережитки язичництва тісно переплітались. На посаді в культурному шарі цього періоду зустрічаються язичницькі амулети-підвіски: срібна лунниця, бронзова підвіска-сокирка, просвердлене ікло вепра та свинцева підвіска у формі «молоту Тора». Християнські реліквії з Вишгорода представлені предметами церковного інтер'єру, численною колекцією натільних хрестів, іконками, кістяною ладанкою. З християнством тісно пов'язане поширення писемності, свідченням якого є знахідки залізних писал, книжкових застібок, різноманітних предметів з графіті. Значна кількість епіграфічних пам'яток настановує на думку про існування у Вишгороді шкіл, що не дивно, враховуючи значення Борисоглібської церкви. Найбільш яскравою категорією цих артефактів є пряслиця з графіті (як правило – жіночими антропонімами), за кількістю знахідок яких Вишгород виділяється серед синхронних пам'яток.

ВИСНОВКИ

Дисертація присвячена всебічному аналізу розвитку давньоруського Вишгорода та його округи, заснованому на залученні значної джерельної бази. Місто охарактеризовано у якості урбаністичного, політико-адміністративного, соціально-економічного та релігійного осередку.

Як свідчать наявні матеріали, Вишгород засновано в першій половині X ст. Численні спроби довести його виникнення в результаті послідовного розвитку ранньослов'янського поселення наразі не знаходять підтвердження. Скоріш за все, до кінця X ст. територія міста обмежувалась верхньою терасою дитинця, де пізніше зведено Борисоглібську церкву. В похованнях X ст. нерідко трапляються предмети озброєння, скандинавські прикраси тощо. Подібно некрополям інших ранніх міст, поховальний обряд представлений кремацією та трупопокладенням у підкурганних ямах, у тому числі – в камерах.

Протягом XI–XII ст. розміри міста стрімко зростають. Головною архітектурною домінантою Вишгорода стає церква-мавзолей Бориса і Гліба – найбільший серед давньоруських тринефних храмів. Навколо церкви розміщувалася міська площа, від якої радіально розходились вулиці. У другій половині XII – першій половині XIII ст. всю східну частину городища займає унікальний ремісничий осередок – так званий «Квартал металургів». З півдня до дитинця примикає окольний град – на жаль, досі не досліджуваний археологічно. Виникають великі курганні та ґрунтові могильники.

На південь і захід від дитинця і окольного граду на рубежі XI ст. формується великий гончарний посад. Всю його площу займають однотипні житлово-господарські комплекси, що окрім жител та господарських споруд включали в себе гончарні горни. У південно-західній частині посаду (ур. Нижні Дорогожичі) в середині XI ст. формується ремісничий осередок, що спеціалізувався на металургії та металообробці. У другій чверті XII ст. посад остаточно гине в пожежі, що ми схильні пов'язувати з набігом 1136 р. Ольговичів із половцями.

В XI ст. навколо Вишгорода починає формуватися сільськогосподарська округа. На сьогодні по краях терас правих берегів Дніпра та Нижньої Десни, а також – в пониззі Ірпеня, відомо близько десятків поселень, городище (с. Демидів) та два могильники. Вишгород здійснював контроль над переправою через Дніпро – стратегічно важливою ділянкою шляху з Києва в Чернігів (відомий у літературі як «Шлях Мономаха») і далі на північ. Імовірно місце переправи було відкрито завдяки нещодавнім розвідковим роботам.

Давньоруський Вишгород по праву вважається еталонним ремісничим осередком. Значна частина (а можливо – і більшість) міського населення займалась спеціалізованими ремеслами: гончарством, металургією, ковальством, ювелірною справою. Велика кількість виявлених під час розкопок теплотехнічних споруд дозволяє простежити їх еволюцію від досить простих до значно досконаліших. За нашим переконанням, величезні масштаби виробництва керамічних виробів, заліза, тощо, в першу чергу були спрямовані на потреби населення Києва. Особливості топографії та планувальної структури ремісничих районів можуть свідчити про належність їх населення до числа вотчинних ремісників. На зв'язок із князівською адміністрацією красномовно вказують і неодноразові знахідки на території цих районів свинцевих печатей і плombs, а також – численних денець горщиків із клеймами у вигляді знаку Рюриковичів у заповненні гончарних горнів.

Константин Багрянородний уже в середині X ст. згадував Вишгород у якості значного центру торгівлі. Показова колекція торговельного інвентаря походить з території посаду. Численні знахідки предметів імпорту засвідчують наявність тісних торговельних контактів та культурних зав'язків жителів міста з територією Візантії, Скандинавського півострова, Балкан, Західної та Центральної Європи, Східної та Південно-Східної Прибалтики, Поволжя.

Дані поховального обряду та знахідки культових предметів дозволяють простежити розвиток світоглядних уявлень вишгородців від язичництва до християнства. Після утвердження культу свв. Бориса і Гліба та будівництва на їх честь кам'яного храму-мавзолею Вишгород перетворюється на головний релігійний центр Давньої Русі. Численні епіграфічні пам'ятки, знахідки писал і книжкових застібок свідчать про широке поширення писемності та функціонування шкіл.

СПИСОК ОСНОВНИХ ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у фахових і зарубіжних виданнях

1. Бібіков Д.В. Нові дослідження Вишгородського городища / Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін // Сіверщина в історії України. – Випуск 6. – К.–Глухів: ЦП НАНУ і

УТОПК, 2013. – С. 124–129.

2. Ивакин В.Г. Охрана памятников истории и культуры древнерусского Вышгорода. Современное состояние проблемы / В.Г. Ивакин, Д.В. Бибииков // Шестая Международная Кубанская конференция: Материалы конференции. – Краснодар: Экоинвест, 2013. – С. 147–149.

3. Бібіков Д.В. Вишгородський «Квартал металургів» XII–XIII ст. у світлі нових досліджень / Д.В. Бібіков // Сіверщина в історії України. – Випуск 7. – К.–Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК, 2014. – С. 68–74.

4. Бібіков Д. «Квартал металургів» в історичній топографії Вишгорода XII – XIII ст. (за підсумками досліджень 1935–2013 рр.) / Д. Бібіков // Forum wschodnie. Rocznik interdyscyplinary. – Warszawa: IOTA UNUM, 2014. – №2. – С. 119–129.

5. Бібіков Д.В. Давньоруські оборонні споруди Вишгорода / Д.В. Бібіков // Сіверщина в історії України. – Випуск 8. – К.–Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК, 2015. – С. 78–82.

6. Бібіков Д. Масова забудова Вишгородського городища в X–XIII ст. (за матеріалами досліджень 1934–1937 рр.) / Д. Бібіков // Ніжинська старовина. – 2015. – Випуск 20 (23). Пам'яткознавство Північного регіону України. – К.: ЦП НАНУ і УТОПК. – С. 73–81.

7. Бібіков Д.В. Вишгородська церква-мавзолей свв. Бориса і Гліба: підсумки досліджень і нові дані / Д.В. Бібіков // Археологія. – 2016. – №4. – С. 77–91.

8. Бібіков Д.В. Вишгород та вишгородці у творах Борисоглібського циклу / Д.В. Бібіков // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 9. – Київ-Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК, 2016. – С. 149–153.

9. Бібіков Д.В. Торгівля та обмін населення давньоруського Вишгорода / Д.В. Бібіков, В.Г. Ивакин, А.М. Оленич, В.І. Баранов // Археологія і давня історія України. – Випуск 4 (21). Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. – К.: Ін-ут археології НАНУ, 2016. – С. 34–42.

10. Ивакин В.Г. Нові дані про ремесло і торгівлю давньоруського Вишгорода (за матеріалами досліджень 2013 – 2015 рр.) / В.Г. Ивакин, Д.В. Бібіков, А.М. Оленич // Археологія і давня історія України. – Випуск 3 (20). Дослідження Київського Полісся. – К.: НКПКЗ, 2016. – С. 160–167.

11. Ивакин В.Г. Гончарний посад давньоруського Вишгорода за матеріалами археологічних досліджень 2013–2015 рр. / В.Г. Ивакин, Д.В. Бібіков, А.М. Оленич, І.В. Зоценко // Русский сборник. – Выпуск 8. – Том 1. – Брянск: РИО БГУ, 2016. – С. 74–88.

12. Бібіков Д. Металургійний осередок XI–XII ст. на території Вишгородського історико-культурного заповідника (за матеріалами розкопок 1989 р.) / Д. Бібіков // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій [Електронне видання]. – №1 (3). – Київ, 2017. – С. 9–18. Режим доступу: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2017/08/Бібіков.pdf>

13. Бибииков Д.В. Новые данные о ремесле и торговле древнерусского Вышгорода (по предварительным результатам исследований 2014 г.) / Д.В. Бибииков, В.Г. Ивакин, А.Н. Оленич // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Вып. 28. Вынікі даследаванняў першабытных і сярэднявечных старажытнасцей Беларусі. – Мінск:

«Беларуская навука», 2017. – С. 261–266.

14. Бібіков Д.В. Печі для випалювання вапна з посаду давньоруського Вишгорода / Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін, А.М. Оленич // Археологія. – 2017. – №1. – С. 110–119.

15. Оленич А.М. Експериментальна реконструкція давньоруського гончарного горну (за матеріалами ремісничого посаду Вишгорода) / А.М. Оленич, Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін, І.В. Зоценко // Археологія і давня історія України. – Випуск 1 (22). Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції. – К.: Ін-ут археології НАНУ, 2017. – С. 225–229.

Статті в інших наукових виданнях

16. Бібіков Д.В. Оборонні споруди давньоруського Вишгорода / Д.В. Бібіков // Могилянські читання 2014. – К. : НКПІКЗ, Видавець Олег Філюк, 2015. – С. 150–255.

17. Бібіков Д. В. Поховальні пам'ятки Вишгорода Х–ХІІІ ст.: топографія і хронологія / Д.В. Бібіков // Міста Давньої Русі. Зб. наук. праць пам'яті А.В. Кузи. – К.: Стародавній Світ, 2014. – с. 374–383.

18. Бібіков Д.В. Конструктивні особливості гончарного горну кінця Х–ХІ ст. з розкопок 2013 р. у Вишгороді / Д.В. Бібіков // Болховітіновський щорічник 2013/2014 – К.: НКПІКЗ, 2015. – С. 153–157.

19. Івакін В.Г. Нові дані до соціально-економічної характеристики посаду давньоруського Вишгорода / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, А.М. Оленич // Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – К.: Лаурис, 2017. – С. 150–163.

Тези доповідей та матеріали конференцій

20. Бібіков Д.В. Нові дослідження округи давньоруського Вишгорода / Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін, А.М. Оленич // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.). – К.: НКПІКЗ, 2014. – С. 11–14.

21. Бібіков Д. Металургійні та металообробні осередки давньоруського Вишгорода: проблеми інтерпретації виробничих споруд / Д. Бібіков // Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. – К.: Стародавній світ, 2016. – С. 106–108.

22. Івакін В.Г. Колекція металевих виробів з розкопок вишгородського гончарного посаду 2013–2015 рр. / В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков, І.В. Зоценко // Науковий вісник Національного музею історії України. Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції Національного музею історії України: статті, публікації, повідомлення. – Вип. 1. – Част. 1. – К.: НМІУ, 2016. – С. 256–264.

23. Бібіков Д. Роль князівської адміністрації в організації гончарного виробництва давньоруського Вишгорода / Д. Бібіков // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XV Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 22–24 квітня 2016 р.). – Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2016. – С. 12–15.

24. Бібіков Д. В. Гончарні горни давньоруського Вишгорода та їх еволюція / Д.В. Бібіков, А.М. Оленич // Науковий вісник Національного музею історії України. Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції Національного музею історії України (7–9 грудня 2016 р.): статті, публікації, повідомлення. –

Випуск 2. – К.: Левада, 2017. – С. 304–328.

АНОТАЦІЇ

Бібіков Д.В. Вишгород та його округи в X–XIII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «археологія». – Інститут археології НАН України, Київ, 2018.

Дисертація присвячена всебічному аналізу розвитку давньоруського Вишгорода та його округи, заснованому на залученні значної джерельної бази. Археологічні та писемні дані вказують на те, що Вишгород був заснований в першій половині X ст. Популярна версія про виникнення міста в результаті природнього розвитку слов'янського поселення не знайшла підтвержень. Територія давньоруського Вишгорода складалася з укріплених дитинця і окольного граду, а також – відкритого посада. Їх загальна площа становила не менше 31 га. В XI ст. навколо міста формується сільськогосподарська округа, до якої зараховано понад два десятки пам'яток. Еталонними можуть вважатися матеріали великих ремісничих осередків, що спеціалізувалися на гончарстві, металургії, металообробці. Робиться висновок про належність вишгородських майстрів до числа вотчинних ремісників, що напряму підпорядковувалися князівському двору. Масштабні обсяги виробництва, в першу чергу, були орієнтовані на потреби населення Києва. Значного розвитку набули торгівля, військова справа, домашні ремесла, промисли. Дані поховального обряду та знахідки предметів культу дозволяються простежити поступову зміну світоглядних уявлень від язичництва до християнства.

Ключові слова: Вишгород, давньоруське місто, дитинець, посад, могильники, округа, гончарство, металургія та металообробка, організація ремесла, духовна культура.

Бибиков Д.В. Вышгород и его округа в X–XIII вв. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 «археология». – Институт археологии НАН Украины, Киев, 2018.

Проблема развития древнерусских урбанизационных центров не нова. Одним из наиболее хорошо изученных городов Южной Руси является Вышгород, однако имеющиеся материалы требуют систематизации и всестороннего анализа.

Археологические и письменные источники указывают на то, что Вышгород был основан в первой половине X в. Популярная версия о возникновении города в результате естественного развития славянского поселения подтверждения не нашла. Территория древнерусского Вышгорода состояла из укреплённых дитинца и окольного граду, а также – открытого посада. По нашим подсчётам, их общая площадь составляла не менее 31 га, однако маловероятно, чтобы посад и окольный град были заселены одновременно. Территория последнего, занимающая почти 4 га и сейчас полностью занятая частной застройкой, является белым пятном в

исторической топографии Вышгорода.

Детинец, площадью около 8 га, имел мощные укрепления: еще не так давно высота вала составляла до 10 м. Главной архитектурной доминантой города в XI–XIII вв. была церковь-усыпальница Бориса и Глеба, сперва – деревянная, затем – каменная. Восточный край детинца во второй половине XII – первой половине XIII в. занимал ремесленный район – так называемый «Квартал металлургов».

К югу и западу от городища на рубеже XI в. возникает гончарный посад площадью около 19 га, застроенный однотипными жилищно-хозяйственными комплексами, также включающими в себя гончарные горны. Отдельный ремесленный центр, специализирующийся на металлургии и металлообработке, в середине XI в. формируется в юго-западной части посада. Во второй четверти XII в. посад окончательно погибает в пожаре, что может быть связано с летописным событиями 1136 г., когда Ольговичи вместе с половцами опустошили киевские окрестности "до Вышгорода».

К древнерусской эпохи относим по крайней мере четыре курганных могильника и ряд единичных захоронений. Среди погребений X в. значительную часть составляют захоронения с оружием, скандинавскими украшениями. Большинство из них совершено по обряду кремации. В течение XI–XIII вв. в погребальном обряде вышгородского населения постепенно усиливается влияние христианских канонів, что проявляется в уменьшении количества погребального инвентаря и переходе к ингумации в подкурганных ямах, а впоследствии – и к грунтовым могилам. Кладбище, обнаруженное на территории посада, можно связать с последствиями монголо-татарского нашествия.

Начиная с XI в. вокруг Вышгорода формируется сельскохозяйственная округа. Сейчас известно около двух десятков поселений (в том числе – и благодаря новейшим исследованиям), одно городище и два могильника. Гипотетически, Вышгороду административно подчинялась территория в низовьях Десны, где известно летописное село Ольжичи. Вместе они составляли единый организм, который осуществлял контроль над переправой через Днепр – стратегически важным участком пути из Киева в Чернигов. Вероятно место переправы было открыто благодаря исследованиям последних лет.

Значительная часть (а возможно – даже большинство) вышгородского населения занималась специализированными ремеслами: гончарством, металлургией, кузнечным и ювелирным делом. По масштабам гончарного производства вышгородский посад не имеет равных на территории Древней Руси: по подсчетам ученых, здесь одновременно могло функционировать 250-300 горнов. По нашему убеждению, огромные объемы производства керамики в первую очередь были направлены на нужды населения Киева, где следов собственного гончарного ремесла практически не зафиксировано. На вероятность княжеского заказа могут указывать находки на территории посада свинцовых печатей и пломб, а также – доннышек горшков с клеймами в виде знака Рюриковичей в заполнении гончарных горнов. Подобный характер имели кузнечно-металлургические центры в урочище Нижние Дорогожичи и в восточной части детинца («Квартал металлургов»): о принадлежности жителей этих районов к числу вотчинных ремесленников могут

свидетельствовать и особенности планировочной структуры.

О высоком уровне развития торговли говорит достаточно показательная коллекция торгового инвентаря из раскопок последних десятилетий и многочисленные находки предметов импорта. Последние свидетельствуют о наличии торговых контактов и культурных связей жителей города с территорией Византии, Скандинавии, Балкан, Западной и Центральной Европы, Прибалтики, Поволжья. Находки предметов вооружения и снаряжения всадника, а также – наличие воинских захоронений, указывают на принадлежность части населения города к дружинному слою.

Мировоззренческие представления вышгородского населения второй половины X–XI вв. довольно синкретичны. В культурных слоях этого периода наряду с христианскими реликвиями и предметами личного благочестия встречаются языческие амулеты-подвески. После утверждения культа свв. Бориса и Глеба и строительства в их честь каменного храма-мавзолея, Вышгород превращается в главный религиозный центр Древней Руси. С введением христианства тесно связано распространение письменности, свидетельством которого является находки писал, книжных застежек, различных бытовых предметов с граффити. Значительное количество эпитафических памятников наталкивает на мысль о существовании в Вышгороде школ.

Ключевые слова: Вышгород, древнерусский город, детинец, посад, могильники, округа, гончарство, металлургия и металлообработка, организация ремесла, духовная культура.

Bibikov D.V. Vyshgorod and its districts in X–XIIIth centuries. – Qualifying scientific work on the manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences (PhD) in speciality 07.00.04 "archaeology". – Institute of Archeology NAS of Ukraine, Kyiv, 2018.

The research is devoted to the comprehensive analysis of the development of ancient Vyshgorod and its periphery, based on the involvement of an extensive source base. Archaeological and written evidence indicates that Vyshgorod was founded in the first half of the Xth century. The popular version of the city's establishment as a result of the natural development of the Slavic settlement didn't find confirmation. The territory of Old Rus Vyshgorod consisted of fortified citadel and district castle, as well as an open *posad*. Their total area was at least 31 hectares. In the XIth century the city was surrounded by an agricultural suburb, which has more than two dozen of monuments. Materials coming from the large craft centers specialized in pottery, metallurgy, metalworking can be regarded as standard. The conclusion made is that the the Vyshgorod masters belonged to the patrimonial artisans, who directly obeyed to the prince's court. Large-scale volumes of production, in the first place, were oriented on the needs of the population of Kyiv. Trade, warefare, home craft, crafts made a major step in their development. Data of the funeral rite and the findings of the objects of the cult allowe to trace the gradual change of ideological notions from paganism to Christianity.

Key words: Vyshgorod, city of Ancient Rus, citadel, *posad*, burial ground, district, pottery, metallurgy and metalwork, organization of crafts, spiritual culture.